

DOROTA MIKA

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków

ORCID: 0000-0001-8470-9321

RECENZJA MONOGRAFII PIOTRA RYBKI *SAMOGŁOSKI W GWARACH GÓRNEGO ŚLĄSKA I POLSZCZYŹNIE OGÓLNEJ. PORÓWNANIE Z WYKORZYSTANIEM DANYCH AKUSTYCZNYCH I ARTYKULACYJNYCH*

Słowa kluczowe: Śląsk, fonetyka, analiza akustyczna, artykulacja.

STRESZCZENIE

Recenzja jest poświęcona najnowszej książce Piotra Rybki *Samogłoski w gwarach Górnego Śląska i polszczyźnie ogólnej. Porównanie z wykorzystaniem danych akustycznych i artykulacyjnych*, wydanej w 2018 roku w ramach Prac Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk. Jest to eksperymentalna praca z zakresu fonetyki dialektalnej. Autor opracował modele akustyczne i artykulacyjne, które umożliwiają porównanie cech samogłosek w mowie mieszkańców Górnego Śląska i wymowie ogólnopolskiej.

W ramach Prac Instytutu Języka Polskiego PAN ukazała się monografia Piotra Rybki. Jest to kolejna rozprawa tego autora poświęcona dźwiękom mowy, sposobom ich artykulacji oraz standardom ich transkrybowania. W 2015 r. wydano jego przewodnik po międzynarodowym alfabecie fonetycznym (*Międzynarodowy alfabet fonetyczny w sławistyce*, Katowice), pracę teoretyczną z zakresu fonetyki artykulacyjnej, w której pisał:

Dzięki znajomości tak dużej liczby możliwych artykulacji, które dodatkowo można transkrybować, jesteśmy lepiej przygotowani do badania różnych języków lub dialektów. Znając bowiem sposoby artykulacji odkryte w innych językach, nie odnosimy postrzeganych w badanym przez siebie materiale cech wymawianiowych do bardzo wąskiego spektrum zjawisk opisanych dotychczas w literaturze przedmiotu, lecz mamy szersze możliwości w zakresie kategoryzacji dostrzeganych faktów fonetycznych (Rybka 2015: 8).

Autor nie poprzestał na nakreśleniu perspektyw badawczych, lecz przystąpił do ich realizacji. W najnowszym projekcie P. Rybka wykorzystał wiedzę na temat cech głosek i sposobów zapisu artykułowanych dźwięków do porównania dwóch systemów wokalnych — śląskiego i ogólnopolskiego.

Monografia składa się z pięciu zasadniczych rozdziałów. Pierwszy rozdział pt. *Śląszczyzna w badaniach lingwistycznych* rozpoczyna się od rozstrzygnięć terminologicznych. Autor odnosi się do kilku problemów teoretycznych, jednym z nich jest status mowy

śląskiej, kwestia wielokrotnie poruszana w pracach językoznawców (por. m.in. Bąk 1974; Furdal 2002; Tambor 2006, 2011; Wronicz 2013; Czastka-Szymon 2013). Autor stawia pytanie: „Czym jest śląszczyzna?” i analizuje, na ile zasadne jest użycie w tym przypadku takich terminów, jak gwara, dialekt, etnolekt, mowa, język, regionalna odmiana języka czy język regionalny. Warto podkreślić, że sam Autor ukazuje śląską mowę zarówno w skali mikro — jako zespół gwar — jak i w skali makro — jako język. P. Rybka czyni także ustalenia dotyczące takich terminów, jak cecha dialektalna (dialektyzm), cecha gwarowa (gwaryzm), głoska, segment czy fon, a więc definiuje podstawowy zasób terminologiczny, którym posługuje się w swojej pracy. W pierwszym rozdziale czytelnik odnajdzie także przegląd badań nad gwarami z terenu Śląska. Autor przechodzi do śląszczyzny w ujęciu geograficznym — pokazuje, jak zmieniały się poglądy dialektologów na zasięg terytorialny i podział dialektów śląskich. Odnosi się tutaj do ustaleń Zenona Sobierajskiego (1960), Karola Dejny (1973), Stanisława Bąka (1974), Haliny Karaś (2010a, 2010b), Stanisława Urbańczyka (1984), Alfreda Zaręby (1980a, 1980b, 1988), Bogusława Wyderki (2013). Następnie omawia cechy fonetyczne charakterystyczne dla mowy mieszkańców tego regionu. Odnosząc się do stanu polszczyzny z przełomu XV i XVI w., przedstawia ustalenia dotyczące wymowy kontynuantów staropolskich samogłosek w gwarach śląskich.

W rozdziale drugim pt. *Zastosowane narzędzia badawcze* P. Rybka opisuje sposób sporządzania transkrypcji fonetycznych, przybliża przebieg analiz oraz metody badania cech samogłosek. Do analiz akustycznych zastosował metodę optycznego badania widm przy użyciu spektrografu, przeprowadził także analizę drgań akustycznych za pomocą transformaty Fouriera oraz wykorzystał częstotliwości formantowe. Do swojego projektu zaimplementował też narzędzia matematyczne — do opisu przekrojów artykulacyjnych samogłosek wykorzystał wektory wodzące (nazywane również wektorami położenia) oraz metryki, a więc miary odległości będące funkcjami określającymi odległości między elementami danego zbioru. W pracy odnajdziemy również przykłady wykorzystania metod statystycznych (takich jak miary tendencji centralnych, czyli średnie arytmetyczne, geometryczne, mediany) i narzędzi informatycznych, w tym algorytmów rozpoznawania kontekstów fonetycznych.

Autor wykorzystał parametry samogłosek śląskich zarejestrowane na artykulogramie i spektrogramie i przedstawił je w postaci wektorów danych możliwych do komputerowego przetwarzania. Zamienił wartości bezwzględne uzyskane w wyniku badań na wartości względne, mieszczące się w przedziale od 0 do 1. W przypadku badań artykulacyjnych głównym wyzwaniem, z którym mierzył się P. Rybka, był brak precyzyjnych granic, które umożliwiłyby rozróżnienie obszarów artykulacyjnych poszczególnych samogłosek. Ostatecznie za punkt odniesienia w badaniach artykulacyjnych przyjął model uwzględniający 49 ułożeń języka w dwóch wariantach, a więc z rozróżnieniem na samogłoski zaokrąglone i niezaokrąglone, w którym wartości skrajne wyznaczały samogłoski [i, a, α, u]. Każdemu ułożeniu języka przypisał kod, w którym pierwsza cyfra wskazywała na ułożenie języka w kierunku pionowym, druga w kierunku poziomym. Za pomocą trzeciej wartości charakteryzował artykulację wargową (rozdzielił artykulację płaską,

neutralną, zaokrąglenie otwarte, zaokrąglenie przymknięte). Autor dopasowywał symbole fonetyczne i kody artykulacyjne do wydzielonych segmentów samogłoskowych. W przypadku badań akustycznych: „[...] dopasowanie polegało na pomiarze odległości między punktami, których współrzędnymi były względne częstotliwości formantowe samogłosek badanych oraz modelowych. Stwierdzenie najmniejszego dystansu stanowiło podstawę do przypisania symbolu fonetycznego tego modelu, przy którym pojawiła się najmniejsza odległość” (Rybka 2018: 235). W ten sposób P. Rybka opracował układ, w którym zdefiniował punkty na obrazie głoski (badania artykulacyjne) oraz rozstęp częstotliwości formantowych (badania akustyczne). Jak zauważa: „pozwoliło [to – uzup. D.M.] stworzyć narzędzie do porównywania wymowy niezależnie od cech indywidualnych informatora oraz języka (lub odmiany języka), jakim się posługuje” (Rybka 2018: 348). Zastosowana procedura badawcza umożliwiła rozwiązanie problemu nieporównywalności danych artykulacyjnych i akustycznych pochodzących od różnych mówców. Dało to podstawę to badania szeregów różnic artykulacyjnych między poszczególnymi samogłoskami.

Rozdział trzeci poświęcony został sposobom artykulacji samogłosek ogólnopolskich. Materiał do analiz pochodził z opisów artykulacyjnych opracowanych przez zespół badaczy — językoznawców, logopedów, specjalistów z zakresu ortodoncji — pod kierunkiem Joanny Gruby, współtworzących *Portal edukacyjny polskiej fonetyki stosowanej w zakresie normy i patologii mowy*¹. P. Rybka wykorzystał opublikowane nagrania samogłosek ogólnej odmiany języka polskiego oraz animacje obrazujące ich artykulację i poddał je własnym badaniom. Jak zauważa: „Spośród opublikowanych na stronie Fonem.eu materiałów wybrano animacje przedstawiające wymowę samogłosek w konkretnych wyrazach. Z każdej animacji w zwolnionym tempie wybrano klatkę przedstawiającą położenie artykulatorów w szczycie głoski, a więc w momencie chwilowego spowolnienia ruchu narządów mowy” (Rybka 2018: 172). Autor uzyskał 98 obrazów głosek, którym przypisał symbole fonetyczne odpowiadające najbliższym modelom wzorcowym, opracowanym przez niego na podstawie analizy rentgenogramów samogłosek wymawianych przez lektora-fonetyka. Tak przygotowany materiał ogólnopolski miał stanowić punkt odniesienia dla wymowy śląskiej.

Rozdział czwarty *Analiza akustyczna wymowy mieszkańców Śląska* zawiera charakterystykę materiału i grupy badawczej, której mowę analizowano. Na materiał badawczy składają się nagrania zarejestrowane przez Autora, a także przykłady pochodzące z literatury oraz z źródeł internetowych. Ze zgromadzonego materiału P. Rybka przygotował próbki dźwiękowe z początku i z końca każdej zarejestrowanej wypowiedzi. Jak zauważa Autor: „Tak zgromadzony materiał umożliwił udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy w trakcie trwania wypowiedzi gwarowej pojawia się przełączanie kodu (Kurek 1986) i czy ma ono charakter skokowy, czy raczej polega na zwiększaniu liczby cech określonego kodu” (Rybka 2018: 18). Długość pojedynczego nagrania

---

¹ Online: www.fonem.eu.

zakwalifikowanego do badań nie przekraczała jednej minuty. Z jednej takiej próbki Autor uzyskiwał około 350 segmentów samogłoskowych.

Badani to w większości mieszkańcy dużych miast, liczących powyżej 100 tysięcy mieszkańców, mniejszą reprezentację uzyskali przedstawiciele małych miast i wsi, z terenu Górnego Śląska. Zgodnie z podziałem Bogusława Wyderki² (2013) możemy tutaj mówić o gwarach z pogranicza śląsko-małopolskiego, badaniami zostali objęci mieszkańcy Rudy Śląskiej, Katowic, Świętochłowic, Mysłowic, Chorzowa i Zabrze, oraz o gwarach gliwickich reprezentowanych przez mieszkańców Mikołowa, Łazisk Górnych, Lysek, Przegędzy, Wilczy, Gierałtowic, Radlina i Wodzisławia Śląskiego.

Autor badał także korelacje między wymową samogłosek a wybranymi cechami demograficznymi — brał pod uwagę wiek respondentów, ich płeć, wykształcenie czy miejsce zamieszkania. Ze względu na wiek wyodrębnił trzy grupy informatorów, I: do 29 lat włącznie; II: 30–59 lat; III: powyżej 60 lat. Średnia wieku osób biorących udział w badaniu wynosiła 50 lat. Najmłodszy uczestnik miał 22 lata, najstarszy 80 lat. Były wśród nich osoby z wykształceniem podstawowym, zawodowym, średnim i wyższym.

Wyniki dotyczące analiz artykulacyjnych przedstawiono w rozdziale piątym pt. *Porównanie samogłosek śląskich z samogłoskami ogólnopolskimi*. P. Rybka analizował dane w zależności od kontekstu — neutralnego oraz asymilującego, a następnie z uwzględnieniem cech demograficznych. Wyniki wskazują, że wymowa śląska jest najbardziej zbliżona do wymowy ogólnopolskiej w przypadku kontynuantu staropolskiego *o*. Największe różnice Autor zaobserwował w przypadku kontynuantów krótkiego *ǎ* oraz *u* (por. Rybka 2018: 340). Badania uwzględniające kontekst społeczno-demograficzny pokazują, że wymowa Ślązaków mieszkających na wsi i osób starszych jest bardziej zbliżona do standardowej wymowy ogólnopolskiej. Jak zauważa: „Stanowi to zaprzeczenie tradycyjnego poglądu o utrzymywaniu się gwar na wsi, potwierdza natomiast wnioski badaczy zajmujących się językiem na Śląsku o funkcjonowaniu gwary śląskiej głównie w miastach” (Rybka 2018: 341). Biorąc pod uwagę wiek respondentów, największe odchylenie od wzorca ogólnopolskiego można zaobserwować w grupie osób 30–59 lat, artykulacja osób do 29. roku życia nie odbiega od średniej. Co ciekawe, to przedstawiciele najstarszej grupy badanych, a więc osoby powyżej 60 lat, artykułują samogłoski w sposób najbardziej zbliżony do modelu ogólnopolskiego. Największe odchylenia od artykulacji ogólnopolskiej pojawiły się w grupie osób z wyższym wykształceniem, co według Autora dodatkowo wspiera hipotezę o dominacji wymowy śląskiej w dużych miastach. We wnioskach znalazły się także spostrzeżenia dotyczące różnic artykulacyjnych między realizacjami samogłosek na początku i na końcu wypowiedzi. P. Rybka omawia także zjawisko przechodzenia mówcy z kodu śląskiego na ogólnopolski w trakcie trwania wypowiedzi. Jak zauważa: „W przypadku osób młodych, z wykształceniem średnim, mieszkających w małych miastach oraz posiadających autochtonicznych rodziców — liczba różnic artykulacyjnych spada, co oznacza, że w trakcie

---

² W publikacji Autor zestawia klasyfikacje gwar śląskich autorstwa Alfreda Zaręby, Stanisława Bąka i Bogusława Wyderki.

wypowiedzi (która miała być w gwarze) badani albo coraz częściej przechodzili na kod ogólnopolski, albo coraz mniej starannie wymawiali samogłoski śląskie, upodabniając je do ogólnopolskich” (Rybka 2018: 346).

Zaproponowany opis języka odbiega od tradycyjnych ujęć prezentowanych przez badaczy fonetyki śląskiej. P. Rybka korzysta z dorobku wybitnych poprzedników (warto tu wymienić nazwiska Stanisława Bąka, Zuzanny Topolińskiej, Alfreda Zaręby, Jolanty Tambor, Bogusława Wyderki, Haliny Kurek, Aliny Kowalskiej), przedstawia jednocześnie wiele autorskich rozwiązań metodologicznych. Autor traktuje parametry opisujące strukturę akustyczną nie jako oddzielne, lecz silnie skorelowane z ruchami artykulacyjnymi. W efekcie czytelnik otrzymuje obiektywną charakterystykę samogłosek śląskich na płaszczyznach fonetycznej i artykulacyjnej. Monografia P. Rybki przynosi kompleksowe spojrzenie na fonetykę śląskich samogłosek. Znajdziemy tutaj dokładny opis procedury badawczej umożliwiającej zapis dźwięków mowy oraz ich charakteryzowanie, a także gotowe rozwiązania w postaci algorytmów rozpoznawania kontekstów fonetycznych i cech gwarowych czy kodów cech artykulacyjnych. Modele do charakteryzowania realizacji głosek zaproponowane przez P. Rybkę z pewnością będą przydatne w badaniach regionalnych odmian języka polskiego.

BIBLIOGRAFIA

- Bąk S. 1974: *Mowa polska na Śląsku*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Cząstka-Szymon B. 2013: Opinia o projekcie zmiany Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, a także niektórych innych ustaw, *LingVaria* 8, 185–198.
- Dejna K. 1973: *Dialekty polskie*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Furdal A. 2002: Dialekt czy język — problem nie tylko lingwistyczny, [w:] Okoniowa J., Dunaj B. (red.), *Studia dialektologiczne II*, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 37–46.
- Karaś H. 2010a: *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe pod red. Haliny Karaś*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Karaś H. 2010b: Dialektyzmy a regionalizmy, [w:] *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny pod red. Haliny Karaś*, <<http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl>> [5.05.2019].
- Rybka P. 2015: *Międzynarodowy alfabet fonetyczny w slawistyce*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Tambor J. 2006: *Mowa Górnoszlązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Tambor J. 2011: *Opinia merytoryczna na temat poselskiego projektu ustawy o zmianie Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, a także niektórych ustaw*, Biuro Analiz Sejmowych, <[http://orka.sejm.gov.pl/IEKSBAS.nsf/0/C1257806003D0075C12578A100265B0B/\\$file/i334_11A.htm](http://orka.sejm.gov.pl/IEKSBAS.nsf/0/C1257806003D0075C12578A100265B0B/$file/i334_11A.htm)> [5.05.2019].
- Urbańczyk S. 1984: *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wronicz J. 2013: Mowa Ślązaków — gwara, dialekt czy język regionalny (w związku z próbą zmiany statusu prawnego), *LingVaria* 8, 173–184.

- Wyderka B. 2013: *Współczesny zasięg terytorialny gwar śląskich*, <http://www.instyutslaski.com/wp-content/uploads/2013/03/zasieg_gwar.pdf> [5.05.2019].
- Zaręba A. 1980a: *Atlas językowy Śląska*, t. 6, cz. 1: *Mapy 1001–1250*, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zaręba A. 1980b: *Atlas językowy Śląska*, t. 6, cz. 2: *Wykazy i komentarze do map 1001–1250*, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zaręba A. 1988: *Szkice z dialektologii śląskiej*, Katowice: Śląski Instytut Naukowy.

ABSTRACT

A review of the monograph *The Vowels in the Dialects of Upper Silesia and in the contemporary Polish language. Comparison with the Use of Acoustic and Articulation Data* by Piotr Rybka

Keywords: Silesia, phonetics, acoustic analysis, articulation.

The review is devoted to the latest book written by Piotr Rybka, *The Vowels in the Dialects of Upper Silesia and in the contemporary Polish language. Comparison with the Use of Acoustic and Articulation Data*, published in 2018 as part of the work of the Institute of the Polish Language of the Polish Academy of Sciences. This is an experimental study in the field of dialectal phonetics. The author has developed acoustic and articulatory models that made it possible to compare features of the vowels in the speech of Upper Silesian residents with Polish standard pronunciation.